

ӘОЖ 81'42; 801.7

Ы.М. Палтөре

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: yktyar@inbox.ru

Абайдың «Әсемпаз болма әрнеге» деген өлеңінің мәтініне құран және хадис мәтіндері аясында талдау

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлының «Әсемпаз болма әрнеге» деп басталатын өлеңіне діни мәтіндер аясында талдау жасалады. Осылайша, ақынның ой-толғамдары діни мәтіндермен астарла-сып жатқандығы жайында сөз болады.

Түйін сөздер: Абай, өлең, шумақ, аят, хадис, мәтін.

Хақім Абайдың «Әсемпаз болма әрнеге» деген өлеңі 1894 жылы жазылған. Бұл өлеңнің толық мәтіні мына төмендегіше:

*Әсемпаз болма әрнеге, // Өнерпаз болсаң,
арқалан.
Сен де – бір кірпіш, дүниеге, // Кетігін тап
та, бар қалан!
Қайрат пен ақыл жол табар // Қашқанға
да, қуғанға.
Әділет, шапқат кімде бар, // Сол жарасар
туғанға.
Бастапқы екеу соңғысыз, // Біте қалса
қазаққа,
Алдың – жалын, артың – мұз, // Барар
едің қай жаққа?
Пайданы көрсең бас ұрып, // Мақтанды
іздеп, қайғы алма.
Мініңді ұрлап жасырып, // Майданға
түспей бәйгі алма.
Өзіңде бармен көзге ұрып, // Артылам деме
өзгеден.
Күндестігін қоздырып, // Азапқа қалма
езбеден.
Ақырын жүріп, анық бас, // Еңбегің кетпес
далаға.
Ұстазтық қылған жалықпас // Үйретуден
балаға.*

Осы өлеңнің мазмұны жайлы абайтанушы ғалым Ж. Дәдебаев: «Өлең мазмұны қазақ халқының дүние-әлем, бақи мен жалған туралы байырғы ұғым-түсініктерімен, дәстүрлі дүниетанымның негізгі категорияларымен тығыз байланысты. Ақын адамгершілік туралы ойларын қайрат, ақыл, әділет, шапқат секілді адам бойындағы асыл қасиеттер негізінде ашады» [1, 125], – деп жазады. Бұл айтылған пікірлермен қосылуға болады. Біз осы пікірді әрі қарай жалғап, ақынның осы өлеңінің мәтінін Құран және хадис мәтіндерімен байланыстыра талдауды мақсат етіп отырмыз. Әсіресе Абайдың «Сен де – бір кірпіш, дүниеге, // Кетігін тап та, бар қалан!» дейтін өлең жолдарын Мұхаммед пайғамбардың айтқан хадистерімен байланыстырып Абай айтқан ой-пікірдің бастауы – Құран және хадис мәтіндеріне негізделеді деген пікірді алға тартамыз. Бұл айтылғанға дәлел ретінде мыналарды ұсынамыз.

Мұхаммед пайғамбардың хадистерінің бірінде:

المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضه بعضا ، وشبك بين أصابعه .

«Мұсылман мұсылман үшін бірін-бірі қолдап тұратын бір ғимараттың бөліктері іспеттес» деп екі қолының саусақтарын бірінің арасына бірін салып көрсетті» делінсе, тағы бір хадисте пайғамбар:

أخبرنا علي بن حجر عن إسماعيل قال حدثنا عبد الله بن دينار عن أبي صالح عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: مثلي ومثل الأنبياء كمثل رجل بنى بنيانا فأحسنه وأجمله إلا موضع لبنة من زاوية من زواياه فجعل الناس يطوفون به ويعجبون له ويقولون له هلا وضعت هذه اللبنة فأنا موضع اللبنة وأنا خاتم النبيين

«Мені мен (маған дейінгі) пайғамбарлардың мысалы бір кісінің құрылыс салып, оны әдемілеп, көріктендіріп тек бұрыштарының бірінде бір кірпіш сиятын кетік қалдырып кеткеніне ұқсайды. Оған адамдар келіп айналып көріп, таңырқап, әлгі (құрылыс салған) кісіге: әттең мына кетікке бір кірпіш қойсаң зой деседі. Расында сол кетік – менің орным. Сондай-ақ мен пайғамбарлардың ең соңғысымын», – дегені айтылады. Бұл хадисті имам әл-Бұхари, имам Муслим, әл-Бәйһақи және ән-Насаи сияқты атақты хадистанушы ғалымдар бізге жеткізген. Сондықтан бұл хадистердің дұрыстығы күмән тудырмайды. Тек нұсқалар арасындағы кейбір сөздерінде азын-аулақ айырмашылығы болмаса, жалпы хадистің мазмұны мен идеясы бір.

Осы екі хадистің алғашқысында пайғамбар мұсылмандардың бір-біріне қолдау беруін, демеуін түсіндіргенде оларды бір ғимараттың кірпіштері сияқты бірін-бірі берік ұстап тұратындығын аңғартса, екінші хадис мәтінінде пайғамбар өзін ең соңғы кетікті жабатын бір кірпіш бейнесінде суреттейді. Хакім Абай осы айтылғанды интерпретациялап, оқырманға пайғамбар өмірін үлгі-өнеге етіп, бұл дүниедегі әрбір адамды кірпішке теңейді. Абай әрбір адамды бұл дүниеде «Сен де бір кірпішсің» деу арқылы оның мойнына жүктелген міндеттің ауырлығын сезінуге, түсінуге үндейді. Сондықтан оқырманға уақытыңды босқа жібермей өз орныңды тауып жүктелген міндетті атқар дегенді ақын «Кетігін тап та, бар қалан!» деп береді. Осы өлең жолдарының алғашқы екі жолына бізге дейін шағын түсініктеме беріліп: «... «Өнерпаз болсаң, арқалан» деп жазылып жүрген екінші жолды қазақ, ұйғыр тілдерінің жақсы маманы Ә. Қайдаров: «Өнерпаз болсаң әрқилан» деп оқу керек дейді. Парсы тілінде һәрхил «әр алуан, әртүрлі, әрқилы» дегенді білдіретін сөз. Ғалымның бұл топшылауының жөні бар: «арқалан егістігі мағына жағынан осы жолға келіп тұрған жоқ (немен арқалану керек, не үшін нені арқалану керек?), ал «әр жақты болсаң, көп нәрсеге өнерпаз болсаң, сен де дүниенің бір кірпіші іспеттісің, кетік жерге

барып қалана біл, яғни өзінді керек іске жұмса» деген ой әлдеқайда логикаға сыйымды...» [2, 128], – делінеді. Бір қарағанда, бұл айтылған пікірмен қосылуға болатын сияқты. Бірақ Абай айтқан ой-толғамдарды жоғарыда келтірілген діни-ислами мәтіндер аясында қарасақ, өлең шумақтары ешқандай өзгеріс енгізуді қажет етпейді. Өйткені сөз болып отырған «арқалан» сөзінің араб қарпімен жазылған нұсқасына жүгінсек, Абай шығармаларының 1909 жылғы алғашқы жинғында:

أسيم باز بولمه هر نيکه * اونار باز بولسانك أرقالان

«Әсемпаз болма һәрнеге, // Өнерпаз болсаң арқалан» деп нақты жазылған. Сондықтан «арқалан» сөзін жоғарыда айтылғандай «әрқилан» деп өзгерту немесе сол мағынада түсіну орынды бола қоймас.

Бұған қоса осындағы «Өнерпаз» сөзі біз білетін өнер мағынасында емес, «іс-әрекет, қызмет, кәсіп» мағынасында. Бұл пікірді Абай тілін зерттеген академик Р. Сыздықова да қуаттайды. Өйткені ғалымның: «...өнер сөзі қазірде «искусство» мағынасында тұрақталған. Ал Абайда, ең алдымен, бұл сөз «кәсіп, профессия, қызмет» ұғымын береді... Өнер сөзінің таза «кәсіп, іс-әрекет» мағынасында келтірілгеніне: «қажеке, молдеке аталмақ үшін өнер қылып едіңдер» деген сөйлемі де мысал болады...» [3, 70], – деп жазған болатын.

Міне, сондықтан бұл өлең жолдарында текстологиялық өзгеріс жоқ. Тек «арқалан» және «өнерпаз» деген сөздерді ақын өмір сүрген ортадағы діни дүниетаным аясында, Құран және хадис мәтіндерімен байланыстыра талдау қажет деген пікірдеміз. Сонда жоғарыда келтірілген: «...немен арқалану керек, не үшін нені арқалану керек?» деген сұрақтың жауабы табылады.

Біздің пайымдауымызша, Абай әрбір оқырманды мына өткінші жалған дүниенің көрсеқызар жылтырағына алаңдап, әр нәрсенің басын бір шала бермей, Құдайдың саған берген өнерінің, қабілетінің жауапкершілігін сезінуге шақырады. Құдай тағала әрбір адамға өзіне лайықты қабілет беріп, өнер иесі етеді. Әрі мұның о дүниеде есеп-қисабын алады. Сондықтан осы дүниеде өзіне жүктелген міндетті атқар. Пенделікке салынып көрсеқызар болма! Өз ісіңнің, қызметіңнің жауапкершілігін арқалан. Сенің бұл өмірде атқаратын өз қызметің бар. Міне, сондықтан кешіктірмей өз орныңды тауып, кірпіштей қалан. Сенің үстіңе басқалар

қаланады. Осылайша, қоғам құрылады. Сен өз міндетіңді орындаудан, жүктелген істі арқаланудан қашсаң немесе басқа біреудің орнына көз тігіп, аяқтан шалып, бұл орынға мен лайықпын деп Құдайдың саған өзгеден ерекше етіп берген қабілетін мойындамау, өнерін қанағат тұтпау, оның жауапкершілігін сезінбеу, сенің үстіңе басқаның қаланғанын қаламау, өзінді жоғары ұстауың түбі жақсылыққа алып бармайды дегенге саяды. Бұлайша талдауымыздың бір себебі өлең шумағының жалғасында Абай: «...Қайрат пен ақыл жол табар, / Қашқанға да қуғанға // Әділет, шапқат кімде бар, / Сол жарасар туғанға», – дейді. Яғни адам бойындағы қайрат пен ақылға ерік берсең, ол кімге болса да, тығыларға пана таппай қашқанға да, мез болып олжалы болмақ ниетпен артынан қуғанға да жол тауып береді. Бірақ қандай жағдай болса да, қашсаң да, қусаң да ең баста – әділдік пен шапқат-мейірімділікті ұстан! Бұл сенің адам деген атыңа лайық. Шынында, сен бұл дүниенің есігін туылу арқылы аштың. Ешбір нәрсеге қабілетсіз, дәрменсіз, өнерсіз болған кезінде саған мейірімділікпен қарап, сені бағып-қағып адам қатарына қосқандар бар. Ананың омырауынан ақ сүт ағызып, мейірімділігін төккен Құдайыңды ұмытпа. Егер сен әрбір ісінде әділдік пен мейірім-шапқатты ту етіп ұстансаң, сонда ғана адамдық атыңа жарасады дегенді меңзейтіндей. Бұлай деуге тағы бір себеп өлең жолының жалғасында Абай: «*Бастапқы екеу соңғысыз, / Біте қалса қазаққа, // Алдың – жалын, артың – мұз, / Барар едің қай жаққа?*», – дейді. Талдап айтсақ, адам бойында ең баста «...*әділет пен шапқат-мейірім*» болмаса, тек бастапқы екеуі, яғни «*қайрат пен ақыл*» біте қалса, ол қазақи мінезді адамды адастырады. Осылайша пенделікке салынып, қайратың мен ақылыңды болыс-билікке, бақ таластыққа, аяқтан шалуға, жала жабуға, ұрлық-қарлыққа, өсек-өтірікке арнап, өзінді-өзің о дүниелік өмірде жалындағын тозақ отына лайық етесің. Ал бұл дүниеде қалсаң шайтанның құрған тұзағына түсіп, екі аяғыңды нық баса алмай, бейнебір мұз үстінде жүргендейсің. Абайдың «*Алдың – жалын, артың – мұз*», – дейтіні осы. Енді бұл жүрісіңмен қай жаққа бармақсың? Алдағы уақытта келер о дүниелік өмір де, өткінші осы жалған дүниеде де тірлігің оңып тұрған жоқ қой! Кел, ақылымды тыңда дей келе Абай: «...*Пайданы көрсең бас ұрып, / Мақтанды*

іздеп қайғы алма. // Мініңді ұрлап жасырып, / Майданға түспей бәйге алма. // Өзіңде бармен көзге ұрып, / Артылам деме өзгеден. // Күндестігін қоздырып, / Азапқа қалма езбеден. // Ақырын жүріп анық бас, / Еңбегің кетпес далаға...» дейді. Енді осы айтылған өлең жолдарын талдасақ, Абай өз тыңдарманына ақыл-кеңес айтып, егер сен пайданы көрсең оңды-солсыз бас ұрып, жабыса кетпе, ақылға сал, әділдік пен шапқат-мейірімді ұстан. Сондай-ақ мақтанды іздеп, ел-жұртқа мақтанамын деп жүріп, о дүниелік қайғынды арттырып алма! Өз бойыңдағы кемшілік, мініңді жасырып, уақытыңды босқа өткізбе! Өз-өзіңмен жұмыс жаса, бойыңдағы кемшілігіңді, мініңді түзетіп, ашық сайысқа түс! Әділдік билік құрған майданда жарысқа түспей сый, бәйге алуға асықпа! Сый, бәйге шынайы лайықты адамға бұйырсын. Егер саған бұйыра қалса, асып-таспа немесе өз бойыңдағы Құдайдың берген қабілетін, өнерін мақтан етіп, көзге түсіп, мен басқалардан артықпын, жоғарымын деме. Мұндай қылық өзгелердің ішін күйдіріп, күншілдіктің қозуына себеп болады. Ал бұл сені түбінде тозақ отының азабын тартуға итермелейді. Сондықтан байсалдылықпен ақырын жүріп, аяғыңды анық бас! Шалыс баспа, пенделікке жол берме! Қарапайым жүріп, көзден таса, шынайы ниетпен істеген әрбір ісің, еңбегің зая кетпейді. Адамнан қайтпаса да Құдайдан қайтады. Құранда: «...**Кімде-кім тозаңның түйірінің салмағындай жақсылық істеген болса, сөзсіз ол оны көреді...**» [4, 99:7] деген аят бар. Сенің ешбір еңбегің далаға, босқа кетпейді. Сондықтан сен бұл өмірде, қоғамдағы өз орныңды тауып, кетікке қаланған кірпіштей бол. Өзіңе жүктелген міндетті арқалан! Сенің үстіңе басқалар қаланады. Сен оның ауыртпалығына шыдап өз орныңда тұр! Басқаның орнына барам деп уақытты өткізіп алма. Әрбір адамның өмірі өлшеулі болады. Уақыт сағаты келіп дүние салғанда оның орнын басқалар басады. Осылайша, дүниенің кетігі толып, алмасып отырады. Әрбір адамның есеп-қисап беретін күні әлі-ақ жетеді. Сонда сенің раяшылдықтан пәк, адал еңбегің бағаланады, ол еш зая кетпейді. Мен оқып-білгенімді ортаға салып, ақыл-кеңес айтып, ұстаздық қызмет атқарып жатқандықтан балам ретінде саған үйретуден, қайта-қайта айтудан жалықпаспын дей келе ақын мұны: «*Ұстаздық қылған жалықпас, / Үйретуден балаға*» деп

жалпылама мағынада жеткізеді. Осылайша, Абай пайғамбар хадисіндегі кірпішті әрбір адамға теңеп, өзін де бір кірпішке балайды. Сөйте отырып, заманындағы міндетім – балаға үйретуден жалықпайтын ұстаздық қызмет болса керек дегенді меңзейді.

Осы орайда, Абай тілін зерттеуші ғалым Г.Ә. Мұратованың: «...Абай өзінің әлеумет өміріндегі рөлін жақсы сезінеді, өйткені уәж болатыны – Абай өз кезеңінің ақыны ғана емес ұстазы да болатын әрі ақындықты азаматтық парызым деп санаған, «сөйтіп, өз заманының ұстазы, өмірді оқушыларына үйретуші, танытушы...» [5, 289], болды деген пікірі біздің талдауымызды қуаттай түсетіні даусыз.

Міне, осылайша біз Абайдың «Әсемпаз болма әрнеге» деп басталатын өлең жолдарына шамамыз келгенше қысқаша талдау жасадық. Бізге дейін бұл өлең жолдарын абайтанушы ғалым Ж. Дәдебаев мағыналық құрылымы жағынан төрт бөлімге бөліп түсіндірген екен. Нақтырақ айтсақ, «...бірінші мағыналық бөлімде адам алдына нақты міндет қойылады, оған белгілі бір игі іс атқару парызы жүктеледі (бірінші шумақ). Екінші мағыналық бөлімде сол міндетті орындауға, істі атқаруға қажетті адамгершілік ізгі қасиеттер көрсетіледі. Қайрат, ақыл бір болып, әділет пен шапқат шет қалса, онда оның адамгершілік негізі кемелденбей, өмірі бағдарсыз, баянсыз өтетіндігі туралы ой тұжырымдалады. Өлеңнің

үшінші мағыналық құрылымын төртінші және бесінші шумақтар түзеді. Онда ақын адамгершілік кемелдікке жетуге ниет еткен кісінің қандай жаман қылықтардан бойын аулақ салуы парыз екендігі көрсетіледі. Төртінші мағыналық бөлім адамгершілік кемелдікке жетуге ниет қылған кісінің қандай жақсы қылықтарды әдет ету қажеттігі туралы ғақылмен аяқталады. Бұл бөлімдегі ақындық ой алдыңғы мағыналық бөлімдерде баяндалған мазмұнның қорытындысы, түйіні қызметін атқарады...» [1, 126-б.], – деп жоғарыда біз келтірген түсініктерді ғылыми түрде жүйелеп ұсынғанына куә боламыз.

Әдебиеттер

- 1 Абай. Энциклопедия / бас ред. Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720 б.
- 2 Сыздыкова Р., Шалабаев Б. Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы: Мектеп, 1989. – 128 б.
- 3 Сыздыкова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. – 616 б.
- 4 Халифа Алтай. Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі. – Алматы, 2000. – 476 б.
- 5 Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйе // филол. ғ. док. ғыл. Дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – А. – 303 б.

Ы.М. Палтөре

Анализ текста стихотворения Абая «Әсемпаз болма әрнеге» в свете текстов Корана и хадисов

В данной статье дается анализ стихотворения Абая Кунанбаева, которое начинается словами «Асемпаз болма арнеге», в свете религиозных текстов, то есть связь идей поэта с религиозным текстом.

Ключевые слова: Абай, стих, куплет, аят, хадис, текст.

Y.M. Paltore

Analysis of the text of the poem by Abai «Asempaz bolma arnege» in light of the Qur'an and Hadith

This article provides an analysis of the poem Abai Kunanbaev, which begins with the words «Asempaz bolma arnege» in the light of religious texts. Thus the connection of ideas of the poet with a religious text.

Keywords: Abai, verse, verse, verse, hadith, Text.